

NÉMETH GABRIELLA^[1]

Églakók, akik szépnek mutatkoztak. Bibói „elmefuttatások”, irodalmi konvencióktól mentesen

ABSTRACT

This study provides a descriptive summary of three poem analyses by István Bibó. In his literary reflections on the poems of Gyula Illyés, Miklós Radnóti, and Attila József, Bibó articulates themes such as virtues without explanation, profound faith, and love of the free individual – ideas that have inspired both his contemporaries and later generations. The reflections transcribed from tape recordings may also be integrated into the secondary-school literature curricula as materials that can support the self-reflective development of students. Therefore, their relevance extends beyond history education to literary studies, while Bibó intended his own analyses to be free of literary conventions, placing them instead within what he called a series of ponderings on “why it is beautiful”.

Keywords: István Bibó ■ Gyula Illyés ■ Attila József ■ Miklós Radnóti ■ poetry analysis

I. BEVEZETÉS

A Bibó Örökség Kutatócsoport tagjaként elsődlegesen a Bibó-munkásság olyan atipikus műveit, mozzanatait, gondolatait igyekszem feltárni, melyek túlmutatnak a szakértők által ezeknél sokkal alaposabban megkutatott és ismert politikatudományi, jogtudományi, illetve közigazgatástudományi munkáknál. Bibó éveken át tartó munkája irányult fordítási tevékenységre, amely bár intellektuális művelet, mégsem önálló alkotásként jelenhet meg a szerzőségben. Számos gondolatát pedig barátaival folytatott levelezéséből, akár képeslapokról ismerhetjük, de még irodalmi művek elemzése is az utókorra maradt szellemi hagyatékából. A kutató számára érdekeseek nemcsak a hivatását gyakorló politikai, kormányzati szakértő, hanem Az Ember értékrendjére utaló mon-

[1] Egyetemi adjunktus, SZTE ÁJTK Üzleti Jogi Intézet; nemeth.gabriella@szte.hu.
MTMT: 10059609.

adatai, levezetései, hitéleti megnyilatkozásai és irodalmi vagy bibliai véleményei, melyekből a profi közéleti szereplő mellett a hívő ember, a vívódó gondolkodó és a szépérzékű szabad lélek is megnyilatkozik. Így az utókor e kutatásoknak köszönhetően az egyre szélesedő interdiszciplináris egységből szemlélheti az örökhagyót magát, a bibói látásmódot, a feltárt örökség egészét.

Bibó István 1934-től kezdve haláláig különböző előadásokban, esszéikben, tanulmányokban, de akár dráma-, vers- és bibliaelemzésekben is választ keresett arra a kérdésre, hogy mi teszi lehetővé, hogy erkölcsi értékeket kérjünk számon a politikai hatalom gyakorlóin.^[2] Szabadulása után nemcsak a szakfordítói munkák,^[3] hanem az Európa Könyvkiadó számára készített francia, német és angol nyelvű könyvekről írt lektori jelentései is sok energiáját felemésztették, melyek munkásságának szerves részét képezik. 1963 és 1976 között háromszáz gépelt oldalnyi anyag született.^[4] Sokoldalú szerzői, gondolkodói személyiségét mutatja, hogy dráma- és verselemzéseket is készített: Németh László VII. Gergely című drámájáról, Illyés Gyula Églakók, József Attila Négykézláb másztam és Radnóti Miklós Sem emlék, sem varázslat című verséről. Ezek az írásai alkalmat adtak teológiai, hitéletbeli gondolatai kifejtésére is. Irodalmi elemzéseiről ugyanakkor azt írja, hogy azok leginkább laikus verselemzések, amelyek a tipikus magyartanári előírásoknak és elvárásoknak biztosan nem felelnek meg.^[5] A Tiszatáj hasábjain a nyolcvanas évek elején megjelent Illyés-vers elemzésének, mint a Bibó-életmű irodalmi vonatkozású „melléktermékének” magnószalagról leírt kéziratán – mivel azt szerzője nem öntötte végleges írásbeli formába és amely az Új versek című gyűjteményben megjelent egyik költeményről született^[6] – a minimálisan szükséges javítást ifj. Bibó István végezte.^[7] Bibó fia is személyesen ismerte Illyéséket, és jól emlékszik az apjától hallott történetre, hogy Illyés neki olvasta föl először a zsarnokságról írt versét 1951-ben, Tihanyban, a megírás utáni másnap reggel.^[8]

Az európai társadalomfejlődés értelme c. esszéről tudjuk, hogy Bibó kórházi tartózkodása alatt mondta magnetofonba, és később azt fia írta át, ezért beszéltnyelvi fordulatok előfordulnak benne. Bibó teológiai tartalmú összefüggő mondatait – melyek egyes részeit a verselemzésekben is megismerhetjük – ennek az esszének a bevezetőjéből ismerhetjük,^[9] miközben Bibótól távol állt, hogy teológiai vitákba bocsátkozzék.^[10] Hasonlóan más, nem közlésre szánt vagy nem esszéisztikus igényű szövegek esetében is ez megállapítható, mint például a posztumusz közreadott két verselemzés

[2] Dénes, 2016, 9.

[3] Bővebben: Németh, 2023, 115-143.

[4] Bibó, 2016, 383., 148. lj.

[5] Bibó, 2016, 414.

[6] Illyés, 1961.

[7] Bibó, 1981, 51., 1. lj.

[8] Magyar Napló, Tüskés, 2016, 19.

[9] Csepregi, 2013, 1.

[10] Csepregi, 2012, 498.

kapcsán.^[11] Mégis, egyes szerzők amellett érvelnek az esszé, mint irodalmi műfaj taníthatósága kapcsán, hogy a Bibó-korpusz beemelése akár már a gimnáziumi irodalomórák tananyagába az önismeretet segítheti, így esszéinek vagy verselemzéseinek lehetne helye itt, nemcsak a történelemtanításban.^[12] Bibó fia úgy emlékezett, hogy neki apja maga mondta, hogy József Attilához a börtönben került közel, Radnótit pedig már azelőtt is nagyon szerette. Az Illyés-vers később, Bibó börtönévei alatt, az 1961-es Új versek című kötetben jelent meg.^[13] Egyébként a börtönből hazahozott apró emlékei között volt egy kis blokkfüzet, amelyben apró betűkkel versek, prózarészletek, idézetek voltak feljegyezve, köztük az Églakók is. A börtönből kihozott kis memória-papíron az Églakók mellett Vogelweide, Ronsard, Blake, Burns, G. Keller, Rilke egy-egy verse is megtalálható volt, eredeti nyelvükön, s mellettük Radnóti, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, Babits, Kardos László fordításában magyarul.

E tanulmány leíró jelleggel igyekszik összegezni Bibó István három verselemzését és annak hatását az életművet feldolgozó kutatásokban. Nemcsak teológusi, hanem politikatudományi életút-összegzések is foglalkoznak az elkészült irodalomelemző művekkel. A magyarázatok nélküli erények, az elmélyült hit és a szabad ember szeretete egyaránt megmutatkozik a bibói Illyés, Radnóti és József verséről készített irodalmi megnyilvánulásokban, miközben Bibó tartózkodik attól, hogy utaljon a költők életrajzára és személyes hitére.^[14] Az isteni igazságosságról vagy az erkölcsi tökéleteségről szóló okfejtések a kortársakat és az utódokat együtt inspirálták.

II. MAGYARÁZATOK NÉLKÜLI ERÉNYEK BIBÓ ILLYÉS-ÉRTELMEZÉSÉBEN

Az Églakók elemzését azzal kezdi, hogy a költő részéről jelentős fogyatkozásnak tekintendő, ha ő magyarázza meg, hogy mit akar mondani, vagy ha nem derül ki világosan a műből, hogy mit akar mondani valójában.^[15] Illyés verséről Bibó a verselemzésében kiemeli, hogy annak kifejezett művészi eszközei vannak, hogy hogyan lehet valamit úgy megmagyarázni, hogy mégse magyarázzon. Elemzése versszakról versszakra vonul, mivel szerinte a vers is versszakonként „fogja kézen fogva az olvasót” a végkonklúzió felé haladva.^[16] Ír a zsánerkép kerekedéséről, a betyár szívében honoló tiszta indulatról, és arról, ahogyan a zsánerkép átalakul a tökéletes erkölcsiség képévé. Az eredeti Illyés-kötet fülszövege szerint az Új versek alapján a költő nem nyugszik bele a lélek reménytelenségébe, és kint az emberek között, a társadalomban keresi a kiutat.^[17]

[11] Szolcsányi, 2010, 99.

[12] Szolcsányi, 2010, 93.

[13] Magyar Napló, Tüskés, 2016, 25.

[14] Csepregi, 2012, 512.

[15] Bibó, 1981, 48.

[16] Bibó, 2016, 414.

[17] Illyés, 1961.

A zsánerkép kifejlődése kapcsán hamar eljutunk az egyik legnagyobb bibói emberi érték, a szabadság hitelesítéséhez és az erkölcsi tökéletesség képéhez. Ezután fokozódik a kétség és elkezdődik a csendes imádság, haladunk az irrealitás világába. Az erények közül a jó szót és tréfát, a hitet és a csendes imát kiemeli, majd a tökéletlenségből kilátszódik a savanyú irigység, az irrealitások világa – a mindig jó vacsora, a mindig hű szerető, a mindig vidám betyár – és az ironia is. Egy betyár-Olimposz konkrét túlvilági aktualitássá válik a gondolatmenetben, elemzi az idősíkok váltását, ahogyan a vers a múltból a jelenbe, majd vissza a múltba ér. Eközben igényt keletkeztet arra, hogy tudjunk valamit a valóságról. Ne csak az irrealitás vágyain és szépségén gondolkozzunk. Végül kiderül, hogy nem mindig fő jó vacsora, nincs mindig hű szerető és nincs mindig vidámság, és nincs a betyárnak sem mindig csizmája és lova, így tehát a hitelesség szép lassan irrealitássá változik.^[18]

A mezítlásos valósághoz is elérkezünk, hiszen a versben vizionált betyár meghal: „Egy rossz akol rejtekadó, Jászlánál érte a golyó, Arccal az alomba esett, Megváltva mit még lehetett”. Csepregi értelmezésében Bibó a versnek ehhez az utolsó sorához olyan félreérthetetlen kommentárt fűz, ami eltérül a betyártörténet világától, és a saját tapasztalatát megidézve belevonja az értelmezésbe az 1956-os forradalmat követő megtorlás áldozatait is.^[19] Szerinte kíméletlen ironiával leplezi le a romantikus forradalmi erőszak illúzióját, melyet általában az eszköztelen tömegek vágya táplál.^[20] A leírt versszakban azt találja szépnek, hogy „világos benne a társadalmi tanulság, világos a tények leírása, anélkül, hogy a költő bármit is magyarázna”. A béresek a néma szolgánép, akiknek a lelkében kialakult ez a betyár-Olimposz. Erre külön visszatér, és kiemeli, ahogyan a vers szerkezete és átmeneti fokozatosság eljuttatja az olvasót az értésig, még mindig a legkülönösebb magyarázat nélkül.

Nem tölt időt a versforma elemzésével, és nem tér ki a korszakra sem, amelyben az született. De a vers szerkezetét összegzi, amely olyan 12 strófás zsánerkép, melynek hitelessége fokozatosan csökken, két szakaszban irreális vágyképpé válik, egy rövid versszak arról szól, aki mindezt a távoli perspektívából ismeri, majd a végső két szakasz az objektív és kegyetlen igazság képét mutatja be. Bibó az átmeneteknek ezt a fokozatosságát csodálatosnak találja a műben.

[18] Bibó, 1981, 51.

[19] Csepregi, 2011, 35.

[20] Csepregi, 2012, 501.

III. A SZABAD EMBER SZERETETE: BIBÓ ÉS ATTILA

„Négykézláb másztam, álló Istenem, Lenézett rám és nem emelt fel engem.” József Attila idézett verséből a filozófiai, sőt váratlan teológiai összefüggéseket értelmezi.^[21] Ez volt az egyik teológiai tartalmú versről készített elemzése, melynek közzétételével a Confessio folyóirat is megemlékezett Bibó haláláról, 1979-ben.^[22] Hátrahagyott munkái közül két rövidebb írás közvetlenül is érinti a teológiát. Az egyik az Uchronia, és az említett verselemzések.^[23] A viaskodás Istennel érthető számára, de hogy kétségesse teszi, hogy jön oda az igazság és a szeretet, a láng, amelynek nem lehetett hamva, a párunk, akit mosolyogva várunk, és a hűség az üres űrben. Foglalkoztatja őt máskor is az isteni igazságosság és szeretet, valamint az emberi szabadság problematikája, melyet a verselemzés apropóján is megjelenít, ráadásul a hagyományos teológiában a teodicea problémáját is kifejti itt.^[24] Annak a filozófiai és teológiai kérdését, hogy hogyan egyeztethető össze a világban létező rossz, szenvedés és igazságtalanság egy mindenre képes, mindentudó és mindenható (végtelenül jó) Isten létével. A lényege, hogy ha Isten jó, akkor akarja a jót; ha mindenható, akkor képes a jót megvalósítani; ha mindentudó, akkor tud a rosszról – de akkor miért létezik a rossz?

Azt még a mesterséges intelligencia is megfelelően összegzi a rendelkezésére álló adatbázisokból, hogy Bibó István vallási nézetei inkább a keresztény értékek, a politikai moralitás és a szabadgondolkodás metszéspontjában helyezkedtek el, mintsem egy szoros felekezeti elkötelezettségben.^[25] Bibó számára a kereszténység maga egy erkölcsi-etikai alap, amely a politikai cselekvéshez útmutatást adhat, de nem szűkíti le a gondolkodást. Őt gyakran jellemezték szabadgondolkodó keresztényként, aki a társadalmi igazságosság és az emberi méltóság alapjait a keresztény etika felől közelítette meg, miközben mélyen elutasította a dogmákat és a vallási fanatizmust. A keresztény egyházzal a verselemzés függőnye mögött is kifejti álláspontját, miszerint a nyugati kereszténység egy körmonfont, az Istennek az emberrel azonos voltát megőrző formáját tartja hivatalos álláspontként, amelynek révén „az egész mindenhatóság egy fölösleges és hívságos attribútummá válik”. Emellett nemcsak a félelemről ír, hanem az emberi esendőségről is. Felteszi az érdekfeszítő kérdést, hogy ha a kilenc hónapig születő, húsz esztendőn át érő, de akár egy pillanat alatt megsemmisíthető ember helyett olyan létező volnánk, akinek a létrehozásához egy másodperc elegendő volna, de évek kellenének a megsemmisítéshez, vajon milyen más erkölcsi feltételek között telne ez az élet? Itt sem tér ki a versforma elemzésére vagy a korszakra, amelyben az született, de a félelmet együtt tekinti az ember legnagyobb ellenség-

[21] Bibó, 2016, 420.

[22] Bibó, 1979, 75.

[23] Vályi Nagy, 1990, 16.

[24] Teodicia a keresztény bibliai lexikon szerint Isten igazságosságának kérdése. Ld. Bartha, 1993.

[25] Keresési eredmény „Bibó vallási nézetei” keresőkifejezésre, a Google böngésző AI-alapú (Gemini) találati szolgáltatásával (2026.01.11.).

gének és legerősebb mentségének is. Hitvallásában megjelenik a szeretet, amely a versben a pár iránti szeretetben került megjelenítésre. Bibó szerint ez teszi az embert szabaddá „mind a helyrehozhatatlan kényszer- és végzettudat alól, mind a halállal szemben, mind pedig a lábra állás bátorságához ez adja meg az erőt”.^[26]

IV. MÉLYÜLT HIT RADNÓTI RÍMES JAMBUSAIBAN

Összefűzhetők az Illyés-, a József- és a Radnóti-versek bibói gondolatai, melyek a Radnóti vers elemzésében érnek célhoz, ahol az erőszakkal szembeni harc jézusi stratégiájával pontosan egybevágó tartalmat kap a József Attilánál megjelenő, „a válasz bennem van” motívum.^[27] Mind a József Attila-, mind a Radnóti-költemény kapcsán utalhatunk arra, hogy Bibó elég részletesen ismerhette a költők életét ahhoz, hogy érzékelhesse, a versek mennyire pontos tükröi lehetnek a külső körülményekre reagáló belső változásoknak,^[28] sőt mélyen azonosulhatott is e belső vívódásokkal.

A hívő és hitetlen ember Bibó szerint Kierkegaardhoz hasonló utat jár be, de végül a hitetlen képtelen megtenni az utolsó lépést a racionalitás ösvényének végén.^[29] Radnóti Miklós Sem emlék, sem varázslat című műve kapcsán nemcsak Bibó világnézeti gondolatait olvashatjuk, hanem a versformával is foglalkozhatunk.^[30] Az 1945-ös, első olvasáskor még csak kétstrófás vers időközben hármastagolásúvá módosult, de Bibó az eredeti kettős versszakos változatot elemzi. Sémaválasztásban a ritmikus jambusra esik a választása, már-már matematikai mércével foglalkozik a ritmus és a mondanivaló, a 6 és 7 tagú mondatokkal, a feszességgel, a strófa és a strófaköz méretével, nagyságával a mondanivaló ütköztetéséhez. A gondolati szerkezetet modellezi tehát a strófaszerkezet, emellett a gondolati tartalmaknak is jelentőséget tulajdonít. A harag, az angyal, az alázat, a bosszú, a baljós menny, vagy amikor nem véd meg minket sem emlék, sem varázslat lényegileg mind egy vallásos zsidó–keresztény gondolatvilágnak a kategóriái. Világnézete ismét megnyilvánul a verselemzés kapcsán. Bibó interpretációja szerint e vers és az említett József Attila költemény közös vonása a konvencionális, naiv, személyre szabott gondviselési hit tagadása.^[31]

Bibó olvasatában az első részben elsősorban vallásos kategória magában az angyal. A második részben vallásos kategória a föllépő alázat és a bosszúnak a feladása. „Vagyis a két vallásos kategória szemben áll egymással” – írja. Felfedi az ellentmondást és a hitbeli fejlődését a nyilatkozónak. A sematikus, felületes hívő

[26] Bibó, 2016, 422.

[27] Csepregi, 2011, 36.

[28] Csepregi, 2011, 37.

[29] Kovács, 2004, 424.

[30] Bibó, 2016, 423.

[31] Vályi Nagy, 1990, 16.

megérik, és a mélyült hittel találkozunk Bibó interpretációjában a rezignálttá válás pillanatában, ahol a harag, a bosszú föladásával, az alázat megjelenésével hódít teret az emberi sors feltételeivel való mélyebbre ható szembenézés.^[32] Egy bizonyos pillanatban jövünk rá, hogy meztelenek vagyunk és kiszolgáltatottak, és ebben a pillanatban alázatosabbá válunk. Összefoglalhatjuk úgy is, hogy Radnóti verse a totális elkeseredés és a megváltás reménye közti küzdelem, míg Bibó értelmezése ezt a küzdelmet már nemcsak egyéni, hanem a nemzeti és emberi sorskérdések szintjén is vizsgálja, a szabadság etikai parancsát hangsúlyozva.

Az 1970-es évek második felében írt sorokat kézirati formában láthatták mások is már a nyomtatásban történt közzététel előtt, például Nagy utal erre, egyébként egy babitsi Jónás-szerepfelfogás értelmezése kapcsán.^[33]

V. ZÁRÓ GONDOLATOK

A verselemzéseket Bibó összegyűjtött írásainak szerkesztője az európai politikai fejlődés értelme és a hatalom humanizálódása témájú fejezet alá, és nem a politikai hisztériákkal és feloldásukkal foglalkozó fejezet alá rendezte.^[34] Verselemzése mellett ugyanekkor drámaelemzésben is igyekszik egyházi és erkölcsi kérdéseket tisztázni. Tulajdonképpen az egyháznak azzal a furcsa eltorzulásával foglalkozik a bevezetőben említett dráma kapcsán, amelyik „az egyházat magát tette világi hatalmak szolgájából a világi hatalmak egyikévé”, és nem is a legnagyobbikká. Szerinte a nagy lehetőség inkább az lett volna VII. Gergely számára, hogyha egy nem világi, nem erőszakon alapuló szellemi hatalom kezdete lett volna az adott időszak és adott törekvés.^[35]

Bibó közjogi, politikai, a demokráciáról vagy az államszervezésről írott eszmefuttatásai mellett az irodalmi elemzésekbe vetett, az egyház és ember szerepéről alkotott hittételei is meghatározóak voltak a kortársak és az utódok gondolkodására. Fia szerint Bibó irodalmi ízlése magabiztosnak mondható, de a művekről kialakított véleménye a tisztán szépirodalmi művek esetében is túlmutatott a pusztán szépirodalmi szempontokon, s erről az Európa Kiadónak adott sok lektori véleménye is tanúskodik.^[36] Tóth Károly püspök zárszavában, amely a Kossuth Klubban, a nyolcvanas évek végén lezajlott Confessio-estet zárta, annak kapcsán emlegette Bibó verselemzését, miszerint „vannak társadalmi, politikai, művészeti, kulturális, irodalmi, közéleti vonatkozásai is a Confessio működésének [...] a Confessio nem immanens, hanem transzcendens antropoló-

[32] Bibó, 2016, 427.

[33] Nagy, 1985, 73. Egy zárójelbe illesztett megjegyzésként rögzíti a szövegben, hogy „Ezt az értelmezést egyébként Bibó Istvánnak egy kéziratos verselemzésében láttam.”

[34] Dénes, 2016.

[35] Bibó, 2016, 413.

[36] Magyar Napló, Tüskés, 2016, 26.

giát hirdet és abban gyökerezik, és erről szó volt Bibó István verselemzésében is.”^[37] A három verselemzés – amely 2001-ben jelent meg először együtt nyomtatásban^[38] – az erőszak és az erőszakkal szembeni ellenállás problémáját járja körül, a választ pedig Csepregi szerint az egyén, az emberi szív átalakulásának lehetőségében keresi.^[39]

A József Attila- és a Radnóti-költemény elemzése tulajdonképpen folytatása az Églakók kapcsán elmondottaknak.^[40] Verselemzései előszavaként Bibó néhány sorban maga is összefoglalja célját e gondolatok közzétételéhez:

„A következőkben három laikus verselemzést szeretnék megörökíteni. Olyan verselemzést, amely az idevonatkozó magyar tanári előírásoknak nem felel meg, inkább azt mondja meg, ami az én számomra érdekesnek, szépnek mutatkozott. Talán egy »miért szép« sorozatba való elmefuttatások ezek.”

HIVATKOZÁS (MLA)

- Németh, Gabriella. „Églakók, akik szépnek mutatkoztak. Bibói „elmefuttatások”, irodalmi konvencióktól mentesen.” *Jog–Állam–Politika: Jog- és politikatudományi folyóirat*, vol. 18, no. 2, 2026, pp. 109-117. <https://doi.org/10.58528/JAP.2026.18-2.109>.

IRODALOM

- Bartha, Tibor, szerk. *Keresztyén Bibliai Lexikon*. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadó, 1993.
- Bibó, István. „Drámaelemzés. Németh László: VII. Gergely.” *Bibó István összegyűjtött írásai 1*, szerk. Dénes Iván Zoltán, Kalligram Kiadó, 2016.
- Bibó, István. „Lektor jelentések.” *Bibó István összegyűjtött írásai 1*, szerk. Dénes Iván Zoltán, Kalligram Kiadó, 2016.
- Bibó, István. „Három verselemzés.” *Bibó István összegyűjtött írásai 1*, szerk. Dénes Iván Zoltán, Kalligram Kiadó, 2016.
- Bibó, István. „Két verselemzés.” *Confessio*, no. 4, 1979.
- Bibó, István. „Illyés Gyula: Églakók.” *Tiszatáj*, no. 2, 1981.
- Csepregi, András. „A keresztény erőszakmentességtől a szabadságjogok európai rendszeréig – a száz éve született Bibó István politikai filozófiájának keresztény gyökereiről.” *Confessio*, no. 3, 2011.
- Csepregi, András. „Bibó István kereszténységének hangszínei.” *Világosság*, vol. 52, 2013.

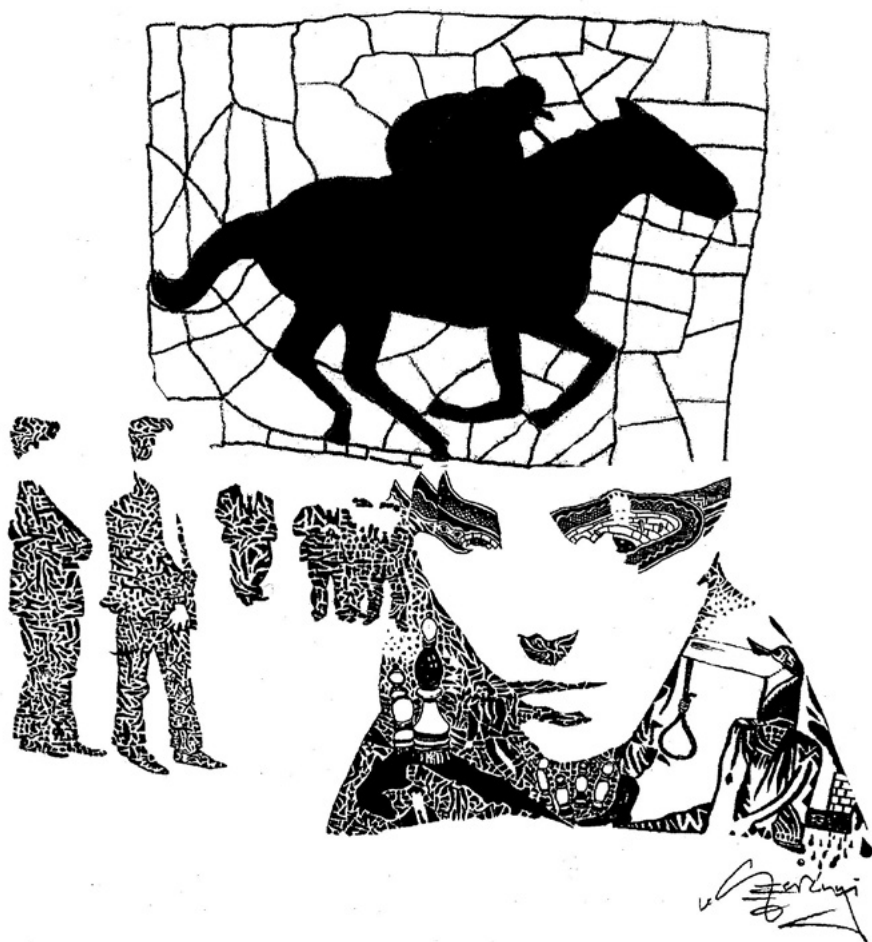
[37] Tóth, 1987, 19.

[38] Tóth-Matolcsi László közreadásában. Hivatkozva Csepregi, 2012, 496., 3 lj.

[39] Csepregi, 2011, 35.

[40] Csepregi, 2012, 499.

- Csepregi, András. „Isten és erőszak: a Három verselemzés teológiai tartalmáról.” *Bibó 100. Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*, Eszmetörténeti könyvtár 17, szerk. Dénes Iván Zoltán, 2012.
- Dénes, Iván Zoltán, szerk. „Bevezetés.” *Bibó István összegyűjtött írásai 1*, Kalligram Kiadó, 2016.
- Illyés, Gyula. *Új versek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961.
- Kovács, Gábor. *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig: Bibó István a politikai gondolkodó*. Argumentum Kiadó, 2004.
- Nagy, Endre. „Levél Nemes Nagy Ágneshez.” *Új Forrás*, vol. 3, 1985.
- Németh, Gabriella. „’56-os politikai elítéltek „nyugalmat adó menedéke”: Bibó István szakfordító és társai az állami fordítóirodában.” *Jog-Állam-Politika*, no. 4, 2023.
- Szolcsányi, Ákos. „Bibó István taníthatósága gimnáziumi irodalomórákon.” *Új Pedagógiai Szemle*, nos. 3–4, 2010.
- „Tóth Károly püspök zárszava. Confessio-est a Kossuth Klubban 1986. december 15-én.” *Confessio*, no. 1, 1987.
- Tüskés, Anna. „Jól emlékszem a kedvességére, a szeretetreméltóságára és a humorára... Beszélgetés ifj. Bibó Istvánnal Illyés Gyuláról és a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évekről.” *Magyar Napló*, no. 1, 2016.
- Vályi Nagy, Ervin. „Gondviselés hit – contra és pro.” *Confessio*, no. 1, 1990.

Szerényi Gábor grafikája